

Вітрик І.С.

Золота пластина з ольвійської колекції Музею історичних коштовностей України

В публикации поднимается вопрос об интерпретации золотой пластины с изображением женской головы в головном уборе как предмета, который мог украшать деревянную или костяную статуэтку.

Ключові слова: археологічна колекція МІКУ, археологічне золото, золота пластина, ювелірне мистецтво, Ольвія, Північне Причорномор'я, культура давньогрецьких міст-колоній України.

«Ольвійська колекція» Музею історичних коштовностей України (МІКУ) – філіалу Національного музею історії України (НМІУ) є складовою частиною відносно невеликого зібрання речей з дорогоцінних металів, що походять з античних міст півдня країни і знаходяться як в експозиції МІКУ, так і у фондах НМІУ. Колекція пов'язана з періодом існування давньогрецького міста Ольвія, залишки якого зараз знаходиться біля південної околиці сучасного с. Парутине Очаківського району Миколаївської області, де діє Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія». Детальне вивчення ювелірних виробів античної доби допомагає висвітлити низку питань, що стосуються соціальної, економічної, політичної та релігійної історії давньогрецьких міст-колоній Північного Причорномор'я.

Золоті предмети з Ольвійської колекції МІКУ–НМІУ мають два джерела надходження, а саме:

1) речі, що були придбані відомим київським меценатом, колекціонером, одним з фундаторів НМІУ Б.І. Ханенком [Величко, 2018, с. 53-54];

2) предмети, виявлені у ході польових досліджень Інституту археології Національної Академії наук України (ІА НАНУ) другої половини ХХ ст.

Якщо перша група експонатів не має чіткої топографічної прив'язки до місця їх виявлення на території полісу, то друга – її має, і це дає можливість відтворити повний контекст знахідки майже кожного предмету збірки.

На сьогодні Ольвійська колекція МІКУ–НМІУ не поповнюється новими матеріалами, адже після створення у ІА НАНУ у 80-х рр. ХХ ст. спецховища для зберігання археологічних знахідок з дорогоцінних металів та коштовного каміння, які виявлені співробітниками Інституту, відповідні предмети потрапляють саме туди.

Останнім часом спостерігається підвищення інтересу до вивчення не дуже великої за кількістю групою ювелірних виробів з Ольвії, про що свідчить ряд публікацій на цю тематику як в Україні, так і за її межами [Буйских, 2016, с. 63-65]. Слід зазначити, що більшість ольвійських предметів не вирізняється високохудожнім виконанням, проте вони дуже цікаві та інформативні [Прушевская, 1955, с. 326]. Так, у музейному фондівому зібранні НМІУ знаходиться невелика пластина підпрямокутної форми, що повторює обриси голови жінки в конусоподібній шапці, інв. № АЗС-1871 (рис. 1). Даний артефакт в якості нашивної бляшки передано до музею ІА АН УРСР у 1964 р.

Пластину було знайдено на ділянці «Е» (розкоп Е-6), що розташована в західній частині агори – центральній частині верхнього міста, під час розкопок, метою яких було з'ясування західної межі цього району міста. Відповідно до записів у польовому щоденнику А.І. Фурманської, тонка золота пластина з тисненою «жіночою головою (?)» була знайдена під кінець польового сезону 14 вересня 1956 р. біля підшови однієї з стін будівлі на глибині 0,6 м від денної поверхні [Фурманская, 1956, спр. 3]. Поруч знаходились фрагменти вінець родоських амфор, буролаковий світильник кінця III ст. до н.е. На думку Аделі Ісаківни приміщення розкопаної будівлі використовувались у III-II ст. до н.е., і приблизно у II – на початку I ст. до н.е. вони були засипані [Фурманская, 1956, спр. 1].

Пластину зроблено з тонкого листа золота 583 проби у техніці тиснення; при розмірі 20,5 × 15,5 мм вона важить лише 0,33 г. Пластина деформована, лицьова сторона в декількох місцях пошкоджена незначною корозією, має подряпини (особливо в області шиї), на поверхні наявні плямки патини, є розриви країв. Коли пластину було знайдено, то права нижня сторона була дещо загнута всередину.

Риси обличчя жінки на пластині позначені загальними лініями: на округлому обличчі виділяються великі очі еліпсоподібної форми, ніс (є деформація в нижній частині), вилиці та досить великий рот. Високий головний убір розділений горизонтальними лініями на чотири частини і закінчується майже над бровами. Складається враження, що шапка зроблена з м'якої матерії, яка поступово переходить у покривало, що спадає до плечей, закриваючи вуха.

Якщо торкнутися технології виготовлення, можна сказати, що після процесу штампування бляшку було вирізано за контуром зображення. Верхній край трохи загнутий на зворотній бік. Зліва та знизу пластина має по два отвори, а з правої сторони один, за допомогою яких вона кріпилася до основи, на зворотному боці ці отвори мають нерівні, рвані краї.

На пластині привертають увагу отвори для кріплення: у них різна форма та місце розташування. На нашу думку, першими з'явилися два

отвори округлої форми у нижній частині пластини (можливо, вже в процесі виготовлення речі), а вже потім, при подальшому застосуванні предмету, були зроблені ще додаткові три. З-поміж них особливо цікавим є нижній отвір зліва, що має чітку прямокутну (майже квадратну) форму. Складається враження, що з правого боку теж намагалися пробити другий отвір, проте з невідомих причин майстру не вдалося здійснити цей задум. Саме форма і розташування отворів, особливо бокових, викликають сумніви щодо віднесення предмету до категорії нашивних прикрас одягу. Зазвичай, адже подібні речі мають по периметру площини або отвори або петельки на зворотному боці, пробиті чи припаяні безпосередньо в процесі виготовлення. Такі отвори або петельки, майже завжди однакової форми на кожному окремому предметі, слугували для жорсткої фіксації бляшок на одязі та запобігали загинанню країв прикрас під час носіння. Натомість на представленій пластині відсутній отвір у верхній частині, натомість наявний загин краю на зворотній бік. Тому повстає питання, яким чином могла використовуватися ця пластина. Нижче подаємо свою версію використання такої прикраси.

Якщо припустити, що пластину кріпили на тверду основу, а не м'яку тканинну, то можна пояснити присутність прямокутних отворів, що відповідають формі перетину ніжок тодішніх цвяшків, в тому числі бронзових. Вірогідно, пластинка призначалася не для нашивання, а для набивання. Тобто під час закріплення золотої протоми на твердій основі двох нижніх отворів не вистачило для жорсткої фіксації, тому майстер змушений був використати додаткові цвяшки. При чому забити другий цвях з правого боку йому не вдалося. Слід зазначити, що подібні предмети для набивання вже зустрічались серед ольвійських знахідок. Так, унікальна електрова пластина з зображенням жіночого обличчя, щоправда пізньоархаїчного часу, для набивання на дерев'яну чи кістяну статуетку, була виявлена на тій же ділянці «Е» у 1948 р. [Славин, 1949; 1952, с. 50; Книпович, 1950, с. 99], хоча, на жаль, нам поки не вдалося знайти її зображення.

Місце знахідки пластини дуже важливе через те, що, окрім функціонування на агорі в античний час публічних вівтарів та храмів з великою кількістю культових предметів, тут знаходились будівлі торгового ряду, в частині приміщень яких також виявлені культові речі. Найвірогідніше, золота пластина, яку ми розглядаємо, має культове призначення.

У грецьких містах у житлових будинках облаштовувалися невеликі домашні вівтарі, які прикрашалися в тому числі металевими, кістяними, теракотовими чи дерев'яними фігурками божеств та героїв, що слугували для посвятних цілей. Група невеликих за розмірами скульптур з

металу, в тому числі дорогоцінного, нечисленна, адже цінувались дуже високо і за потреби чи у скрутні часи їх могли просто переплавити у срібний або золотий злиток. Переважна більшість фігурок була виготовлена з більш дешевих матеріалів. Зокрема, навіть скромні приміщення ольвіополіти прикрашали теракотовими або дерев'яними статуетками божеств [Русяева, 2004, с. 49]. Відомо, що дерев'яні скульптури у греків мали власну назву — «ксоан» або «ксоанон».

Такі скульптурки у житлових приміщеннях призначалися, перед усім, для культових цілей та, звичайно, відображали світогляд і релігійні вірування людей тієї епохи. Греки намагалися додатково прикрасити ці статуетки акцентуванням окремих деталей за допомогою пластин-накладок з дорогоцінних металів, золотіння, розфарбовування, щоб надати божеству величнішого вигляду. Особливо прийнятним матеріалом для кріплення металевих оздоблювальних деталей були кістка і дерево. Сакральні скульптурки з кістки та дерева античного часу частково збереглися і знаходяться в музейних колекціях світу (рис. 2, 3, 4), висота фігурок сягає від 16,7 до 24 см [Моццати, 2012, с. 61].

Виходячи із розмірів вищезгаданих фігурок та бляшки-протоми з Ольвійської колекції, золота пластина могла прикрашати подібну скульптурку висотою не більше за 15 см для надання їй більш урочистого вигляду.

Коротко зупинимось на іконографії жіночого зображення на пластині. Подібний за формою головний убір можна побачити на фігурних сережках IV ст. до н. е. (інв. № АЗС-3661/1-2), які походять з кургану № 3 поблизу с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. [Музей..., 2004, с. 66] Образ жінки на сережках пов'язують з культом родючості, який уособлювали скіфські богині Аргімпаса та Апі [Музей..., 2004, кат. № 35], хоча інші дослідники вважають, що це зображення малоазійської богині Кібели [Гуляев, 2005, с. 303, илл. 113]. Схожі за формою головні убори зустрічаються на головах античних теракот, що трактуються як зображення Деметри [Русяева, 1982, с. 31; Götter..., р. 32, 74, кат. № 70], а майже ідентична шапка (без покривала) прикрашала голову Афродіти [Кобьлина, 1958, с. 187, рис. 5, 2]. Ми більше схилиємось до думки про прив'язку цього образу до Кібели, культ якої безпосередньо пов'язаний з територією Малої Азії. Адже частина простих дрібних речей з електра та срібла Північного Причорномор'я походять саме з малоазійських центрів [Прушевская, 1955, с. 327-328].

Щодо датування пластинки, то найбільш прийнятною датою відповідно до супутніх знахідок є друга половина III ст. до н.е. [Фурманская, 1956, спр. 1].

Дана спроба визначення пластини, як оздоблювального елемента дерев'яної/кістяної скульптури стане у нагоді при реконструкції культових предметів, зокрема відтворення кола домашніх сакральних речей, і може бути використаною при підготовці/організації виставки на тему сакральної культури грецьких міст-колоній Північного Причорномор'я.

Джерела і література

Буйских А.В., Денисова А.А., Ивченко А.В. Золотые ювелирные изделия из Ольвии // Археология і давня історія України. – 2016. – Вип. 1 (18): Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Проблеми та відкриття. – С. 63-79.

Величко Е. Ольвийские украшения из собрания Ханенко в коллекции Музея исторических драгоценностей Украины // Ольвійський форум. До 150-річчя дослідження Ольвії. Матеріали II міжнародної археологічної конференції (4-6 травня 2018 р.). – Миколаїв: Науково-дослідний центр «Лукомор'є», 2018. – С. 53-54

Гуляев В.И. Скифы: расцвет и падение великого царства. – М.: Алетея, 2005. – 400 с.

Книпович Т.Н. Основные итоги Ольвийской экспедиции // КСИ-ИМК. – Вып. XXXV. – 1950 – С. 97-106.

Кобылина М.М. Мастерская коропласта в Пантикапее // СА. – 1958. Т. XXVIII. – С. 178-192.

Моццати Л. Археологический музей. Афины // Великие музеи мира. – К., 2012. – № 22.

Музей історичних коштовностей України: Альбом / Упорядники Ключко Л.С., Підвисоцька О.П., Старченко О.В. та ін. – К., 2004. –380 с.

Прушевская Е.О. Художественная обработка металла (торевтика) // Античные города Северного Причерноморья. – М.-Л.: Изд-во АН ССР, 1955. – С. 325-355.

Русяева А.С. Античные терракоты Северо-западного Причерноморья (VI-I вв. до н.е.) – К.: Наукова думка, 1982. – 165 с.

Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская. Город счастья и печали. К.: Издат. дом «Стилос», 2004. – 224 с.

Славин Л.М. Ольвия. Отчет за 1949 год // Славин Л.М. Основные результаты археологических исследований Ольвии и её периферии в 1946-1949 гг. // НА ІА НАН України. – Ф. 64 (фонд експедицій), 1949/20. – Спр. 1.

Славин Л.М. Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947 і 1948 рр. // АП УРСР. – 1952. – Т. IV. – С. 48-58.

Фурманская А.И. Отчет о раскопках на Ольвийской агоре в 1956 году // НА ІА НАН України. – Ф. 64 (фонд експедицій), 1956/10 «в». – Спр. 1-3.

Götter, Gräber und Grottesken. Tonfiguren aus dem Alltagsleben im römischen Ägypten / Redakt. J. von Grumbkow, C. Ewigleben. – Hamburg: Museum für Kunst und Gewerbe, 1991. – 109 S.

Рис. 1.

Золота пластина: зовнішня і зворотна сторони (інв. № АЗС-1871).

Рис. 2.

Фігура богиня із зміями, XVII ст. до н. е. Художній музей Уолтерса (The Walters Art Museum), Балтимор, США.
Слонова кістка з золотими накладками. Висота – 17 см.

Рис. 3.

Фігура богині (?), VIII ст. до н.е. Національний археологічний музей (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο), Афіни. Слонова кістка. Висота – 24 см.

Рис. 4.

Мініатюрні ксоани божеств (?), кін. VII – VI ст. до н.е.
Національний археологічний музей Паоло Орсі
(Museo Archeologico Regionale Paolo Orsi), Сіракузи. Дерево.
Висота – 16,7-18,8 см.

Рис. 5.
Варіант реконструкції культової статуетки з використанням
золотої набивної пластини.